

Studies on Understanding Hadith

P-ISSN: 2588-3895

E-ISSN: 2588-4417

DOI: 10.30479/mfh.2023.15579.1994

Reconstruction Shi'i Hadith School in Ray in Ravian Opinion (the Second and Third Centuries)

Hassan Asgharpoor¹
Roohullah Shahidi²
Roghayeh Eyvazkhani^{3*}

Abstract

Diverse agents affect the abundance and spread of hadith research in a city or region. The presence of scholars and hadith narrators in that scientific geography and their hadith narrating activities is one of these influential factors. Recognition of famous narrators and typology of common narrations in that school of hadith is known as the best and most important methods of reconstruction of hadith schools. Ray School of Hadith is one of the most important Shiite Hadith schools in the early Islamic century. The exuberance of Shiite's hadith narrators and the abundance of their narrations in Shiite hadith books, and the experience of two periods of the presence and absence of the Imams (Peace be upon them), are the reasons for the high significance of this school's research activities. Reconstruction of the Shiite hadith school in "Ray" in the mirror of hadith narrators, the purpose of its creation, accurate recognition of the narrators of this school of hadith, their writings and the typology of their narrations has been investigating in this research. In this regard, the hard learning and prophecy of hadith in this school and the extent of the influence of the narrators of that region from other hadith schools, have also been extracted and reported. With the help of a library method and a descriptive-analytical approach, the present study, has concluded that the activity of Rey Hadith School has started from the time of Imam Saadeh (Peace be upon him). The study of scientific exchanging trips of the hadith scholars shows that this school was the most influential of the hadith school of "Kufa" and in spite of the variety of narrative types received by the narrators, the predominant narration of the hadith school of "Ray" was jurisprudence.

Keywords

Hadith Schools, Shiite Hadith, Ray Hadith School.

Article Type: Research

1. Assistant Professor Shahed University. Email: h.asgharpoor@shahed.ac.ir

2. Assistant Professor of Quran and Hadith, Farabi Campus of University of Tehran.

Email: shahidi@ut.ac.ir

3. Responsible Author, Graduated from the University of Quran and Hadith.

Email: marziyehyevazkhani@gmail.com

Received on: 26/05/2021 Accepted on: 06/12/2021

Copyright © 2023, Asgharpoor, Shahidi & Eyvazkhani

Publisher: Imam Khomeini International University.

شماره چاپی: ۲۵۸۸-۲۸۹۵
شماره الکترونیکی: ۲۵۸۸-۴۴۱۷

مطالعات فہم حدیث

DOI: 10.30479/mfh.2023.15579.1994

بازسازی مدرسه حدیثی شیعه ری در آئینه روایان حدیث (سده‌های دوم و سوم هجری)

حسن اصغرپور^۱
روح‌الله شہیدی^۲
رقیہ ایوزخانی^{۳*}

چکیده

رونق و گسترش حدیث پژوهی در یک شهر یا منطقه، در گرو عوامل مختلفی است. یکی از این عوامل را می‌توان حضور عالمان و محدثان در آن جغرافیای علمی و فعالیت‌های حدیثی آنان دانست. یکی از بهترین و مهم‌ترین روش‌های بازسازی مدارس حدیثی، بازشناسی روایان و محدثان مشهور و گونه‌شناسی روایات رایج در آن مدرسه حدیثی است. یکی از مهم‌ترین مدارس حدیثی شیعه در قرون اولیه اسلامی، مدرسه حدیثی «ری» است. این مدرسه به دلیل کثرت محدثان شیعی و فراوانی روایات آن‌ها در کتب حدیثی شیعه و نیز تجربه دو عصر حضور و غیبت ائمه (ع)، از اهمیت بسزایی برای پژوهش برخوردار است. این پژوهش در راستای بازسازی مدرسه حدیثی شیعه در «ری» در آئینه روایان حدیث، طراحی شده و هدف از آن، شناخت دقیق روایان این مدرسه حدیثی، مصنفات آن‌ها و گونه‌شناسی روایات‌شان است. در این راستا، نحوه تحمّل و ادای حدیث در این مدرسه و میزان اثرپذیری محدثان آن دیار، از دیگر مدارس حدیثی نیز استخراج و گزارش شده است. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای و رویکردی توصیفی - تحلیلی، به این نتیجه رسیده که فعالیت مدرسه حدیثی ری، از زمان امام صادق (ع) آغاز شده است. بررسی رَحَلات حدیثی محدثان، نشان از آن دارد که این مدرسه، بیشترین اثرپذیری را از مدرسه حدیثی «کوفه» داشته و به‌رغم تنوع گونه‌های روایی منقول از روایان، صبغه غالب روایات مدرسه حدیثی «ری»، فقهی بوده است.

کلیدواژه‌ها

مدارس حدیثی، حدیث شیعه، مدرسه حدیثی ری.

نوع مقاله: پژوهشی

۱. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه شاهد. h.asgharpour@shahed.ac.ir
  ۲. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه تهران. shahidi@ut.ac.ir
  ۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث (نویسنده مسئول). marziyehyevazkhani@gmail.com
- تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۵

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱. طرح مسأله

شناخت و تحلیل مکاتب یا مدارس حدیثی در قرون نخستین اسلامی در بررسی مباحث مربوط به تاریخ تحولات حدیث، از اهمیت بسزایی برخوردار است. مکتب یا مدرسه حدیثی در بردارنده نوعی دیدگاه و خط‌مشی خاص در پذیرش و نقل احادیث است. مدارس حدیثی، در اواخر عصر حضور ائمه (ع) در برخی شهرهای جهان اسلام پای گرفت. جغرافیای مدارس حدیثی از گستردگی و تنوع درخور تأملی برخوردار است. مدارس حدیثی قم، بغداد، ماوراءالنهر، کوفه، اصفهان و حله از مهم‌ترین مدارس حدیثی جهان اسلام به‌شمار می‌روند. هریک از مدارس حدیثی یادشده، مؤسس یا مؤسسانی داشته و در جغرافیای خویش شاگردانی را پرورده‌اند. با توجه به تنوع رویکرد محدثان هر مدرسه حدیثی و گرایش مذهبی و نیز تخصصشان، افزون بر اشتراکات، افتراقات معنادار و درخوری میان این مدارس به چشم می‌خورد. «ری» از جمله سرزمین‌های مهم و نقش‌آفرین در حوزه حدیث شیعه و نشر آن به‌شمار می‌رود.

شناخت یا بازسازی مدارس حدیثی، از آن‌رو اهمیت دارد که مبنای فکری حاکم بر یک حوزه حدیثی را نمایان می‌سازد. همچنین، حدیث‌شناسان را از شرایط حاکم بر نقل احادیث و نوع قضاوت‌ها و داوری‌ها در پذیرش، رد یا توجیه و تأویل احادیث، یاری می‌رساند. از آن‌جا که دیدگاه‌های راویان هر مدرسه حدیثی در عرصه‌های مختلف حدیث، فقه، تفسیر، کلام و ... عامل ایجاد اشتراکات و افتراق میان مدارس حدیثی است؛ از این‌رو، شناسایی راویان هر مدرسه حدیثی و نیز بازخوانی روایات آن‌ها از اهمیت بسزایی برخوردار است. پژوهش‌هایی از این دست، عالمان رجال و تراجم را در انتخاب نوع قضاوت و داوری‌شان درباره راویان حدیث یاری می‌رساند. برای نمونه، واژه «غلو» یا «غالی» در کتاب‌های فهارس و رجال، در وصف راویان بسیاری به‌کار گرفته شده است. این فراوانی، خود معرف غلبه نوعی جریان فکری خاص در جامعه است. از سوی دیگر، وجود روابط متقابل میان محدثان مدارس حدیثی مختلف و سفرهای علمی ایشان برای فراگیری یا نشر حدیث، از مسائلی است که پژوهش پیرامون مدارس حدیثی را ضروری می‌نماید.

از رهگذر معرفی محدثان و نیز القابی که برای آنان برشمرده شده، می‌توان به جغرافیای حضور و فعالیت آن‌ها و نیز کثرت یا قلت راویان مدارس حدیثی پی برد. برای نمونه، لقب «رازی»، نمایانگر محدثان منطقه جغرافیای ری بوده و گستردگی این وصف در پس نام راویان، نشان‌گر اهمیت و جایگاه این مدرسه حدیثی در میان سایر مدارس حدیثی و نیز فراوانی راویان آن دیار است.

پیش از این پژوهش، پژوهش‌هایی چند، در زمینه مدارس حدیثی صورت پذیرفته است. نریمانی (۱۳۸۴ش) در پژوهش خود با عنوان «شناخت و بررسی مکاتب حدیثی شیعه (بغداد و ری) تا پایان قرن پنجم» به معرفی مفاخر مدرسه حدیثی ری و بغداد (به ویژه در سده‌های چهارم و پنجم هجری) و برخی ویژگی‌های کلی این دو مدرسه بسنده کرده است. در پژوهش یاد شده، ویژگی‌های مدرسه حدیثی ری، از رهگذر بررسی و تحلیل روایات راویان آن صورت پذیرفته است. فیروزمندی بندچی و نریمانی (۱۳۹۶ش) نیز در مقاله خویش با عنوان «نقش مفاخر شیعه در نشر حدیث در ری» به ویژگی‌های کلی مدرسه حدیثی ری و اندیشه‌های کلامی رایج در آن اشاره کرده‌اند. در این نوشتار نیز شاخصه‌های مدرسه حدیثی ری بر پایه منقولات راویان حدیثی سده‌های دوم و سوم هجری مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است، افزون بر آن‌که، گستره بحث و نیز رویکردهای پژوهش‌های یاد شده نیز با پژوهش پیش‌رو تفاوت دارد. در پژوهش‌های دیگری نیز سایر مدارس حدیثی همچون کوفه، ماوراء النهر، حله و ... مورد بررسی قرار گرفته‌اند که تفاوت موضوع (عنوان) آن پژوهش‌ها با پژوهش پیش‌رو، مشهود است. در نوشتار حاضر، با هدف بازسازی مدرسه حدیثی شیعه در ری؛ نخست، بر پایه گزارش‌های تاریخی و مراجعه به منابع رجالی متقدم و متأخر و کتب فهارس و مسانید، اسامی محدثان ری استخراج گردیده است. در گام بعدی، ضمن بررسی شرح حال، مُصَنَّفَات و صبغه فکری این محدثان، روایات آن‌ها از کتب حدیثی استخراج و در سه دسته عقاید، اخلاق و احکام تفکیک شده است.

این پژوهش از نظر هدف، بنیادین و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. لازم به ذکر است که داده‌های آماری ارائه شده در پایان هر شهر در بخش «کش‌گری‌های حدیثی در عرضه و نقل حدیث»، مبتنی بر تفحص کتاب‌های حدیثی متعدد و برگرفته از پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد نگارنده، با عنوان «بازسازی مدرسه حدیثی شیعه در ری از آغاز تا پایان قرن سوم هجری» است (ایوزخانی، ۱۳۹۹ش، ۱۱۲-۳۰۹).

۲. پویایی و شکوفایی مدرسه حدیثی شیعه^۱ در ری

«ری» به دلیل زیبایی‌ش به «عروس الدنیا» معروف بوده است. (حموی، ۱۳۷۶ ق، ۱۱۸) به دلیل قدمتش «شیخ البلاد» لقب یافته بود (خرمشاهی، ۱۳۹۱ش، ۸: ۴۱۷). این دیار،

۱. منظور از «شیعه» در این نوشتار، شیعه امامیه است که به وجوب امامت در هر زمانی باور داشته و نصّ جلی بر امام و عصمت و کمال را بر او واجب دانسته و به تداوم و انحصار امامت در فرزندان امام حسین (ع) معتقد بوده و سلسله امامت را به امام رضا (ع) پیوند می‌زند (مفید، ۱۴۱۴ق، ۳۸).

پیش از اسلام، مرکز دینی زرتشتیان بود و نوعی حکومت دینی به وسیله موبدان در آن جا رواج داشت (کریمان، ۱۳۵۴ش، ۶۲). «ری» در سال ۲۲ قمری به تصرف مسلمانان درآمد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ۳: ۲۴). مردم آن دیار، به تدریج، به اسلام گرویدند. حاکمان منتخب ری، سیاست خلفا را دنبال می نمودند. در دوره حکومت امویان، حضور حاکمان ناصبی در این شهر انحراف تفکر دینی را بر مردم ری تحمیل نمود (جعفریان، ۱۳۹۵ش، ۱: ۳۷۸). نمود این انحراف آن بود که به گفته ابن اثیر جزری (۶۳۰ق)، در زمان خلافت معاویه، والی ری (مغیره بن شعبه)، بر فراز منابر، امیرالمؤمنین علی (ع) را دشنام می داد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ۳: ۴۱۳). با این حال، حتی در زمان امویان نیز گروهی از شیعیان اهل بیت (ع) در این شهر حضور داشته اند.^۱ نهضت عباسیان از سال ۱۰۰ هجری قمری آغاز شد (خضری، ۱۳۷۸ش، ۷-۱۱).

سال‌های پایانی حکومت بنی امیه و سال‌های آغازین خلافت بنی عباس بهترین زمان را برای ترویج معارف اهل بیت (ع) فراهم آورد (طباطبایی، ۱۳۸۸ش، ۱: ۱۵۱-۱۵۲). نزاع بر سر قدرت سبب شد تا امویان از شیعیان غافل شده و شیعه از حالت تقیه شدید بیرون آید. در چنین بستر سیاسی-اجتماعی، زمینه آشنایی مردم ری با مکتب اهل بیت (ع) فراهم گردید. حضور محدثان ملقب به «رازی» در میان اصحاب امام باقر (ع) همچون اعین رازی (خویی، ۱۴۱۰ق، ۳: ۲۲۷) و امام صادق (ع) مانند ابوهلال رازی (برقی، ۱۴۱۹ق، ۴۴) گواه بر این حقیقت است.

۲-۱. پویایی راویان شیعه اهل ری در عرصه روایت‌گری از معصومان (ع)

از دوران امام صادق (ع) تا پایان دوره حضور ائمه (ع) یاران ایشان در این شهر فزونی یافتند. نگاهی به کتاب‌های رجالی بر این امر صحت می‌نهد. بدین ترتیب، حضور این اصحاب در ری، زمینه را برای پایه‌گذاری و رشد مدرسه حدیثی شیعه در ری فراهم نمود. از جمله صحابه و راویان ائمه اطهار (ع) که در سده دوم هجری در ری می‌زیستند، می‌توان افراد ذیل را نام برد: یحیی رازی (همان، ۵۶۱)، عبدالرحیم بن سلیمان رازی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۲۳۷)، علی بن نعمان رازی (همان، ۳۱۵)، هشام بن مثنی رازی (همان، ۳۲۰)، محمد بن سهل بجلی رازی (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۶: ۱۷)، ابو محمد حسن بن عبدالله رازی تمیمی (عطاردی، ۱۳۹۲ق، ۲: ۵۲۵)، حسین بن محمد رازی (همان، ۶: ۸۲)، جعفر بن محمد ابی‌زید رازی (همان، ۴: ۱۰۳)، عبدالله بن محمد تمیمی رازی (همان، ۱۰: ۳۱۱)، ابواسماعیل صیقل رازی (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۲۱۰)، علی بن عثمان رازی (همان، ۱۲: ۹۲).

۱. برای آگاهی بیشتر، نک: مجلسی، ۱۴۱۴ق، ۵: ۵۱۶؛ جعفریان، ۱۳۹۵ش، ۱: ۳۸۳-۳۸۴.

موسی بن ابی الحسن رازی (همان، ۱۵: ۱۸)، موسی بن نصر رازی و ولید بن ابان رازی (عطاردی، ۱۳۹۲ق، ۵۵۲-۵۵۳).

در سده سوم هجری، شمار صحابه ائمه (ع) در این دیار رو به فزونی نهاد. مهم‌ترین یاران ائمه (ع) در این قرن، در ری عبارتند بودند از: ابراهیم بن ابی بکر رازی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۱۵۶)، صالح بن سلمه ابی حماد (همان، ۳۷۶)، عبدالله بن محمد بن حماد رازی (همان، ۳۷۶)، عبدالله بن محمد رازی (همان، ۳۷۷)، محمد بن حسان رازی (همان، ۴۴۵)، محمد بن خالد رازی (همان، ۳۹۲)، منصور بن عباس رازی (همان، ۳۷۹)، محمد بن ابی زید رازی (همان، ۳۷۹)، یحیی بن ابی بکر رازی (همان، ۳۹۳)، احمد بن اسحاق رازی (حلی، ۱۴۲۲ق، ۱۴)، ابو محمد رازی (عطاردی، ۱۴۱۳ق، ۲۸۷)، جعفر بن احمد بن وندک رازی (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۱: ۱۴۹)، محمد بن اسماعیل رازی (همان، ۲: ۷۶)، حسن بن عباس بن حریش رازی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۶۰)، محمد بن یزید رازی (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۸: ۳۴۵)، مُخلد بن موسی رازی (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۱: ۲۵۱) و علی بن محمد علان کلینی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۶۰).

۲-۲. مهاجرت روایان سایر بوم‌ها به ری

مهاجرت برخی از محدثان با اصالت کوفی و سُکنی‌گزیدن آن‌ها در ری، عامل دیگری در رونق بخشی به این مدرسه حدیثی بود. این رخداد، زمینه انتقال بخش عظیمی از میراث حدیثی کوفه به ری را فراهم ساخت. حسین بن یزید نوفلی (سده دوم) یکی از این محدثان است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۳۸). او افراد اثرگذاری چون ابراهیم بن هاشم قمی را تعلیم داد (خویی، ۱۴۱۰ق، ۶: ۱۱۴). ابراهیم بن هاشم، نخستین کسی است که احادیث کوفه را در قم نشر داد (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۶). با نگاهی به حجم روایات و شاگردان حسین بن یزید نوفلی می‌توان دریافت که وی نقش پررنگی در گسترش حدیث و رونق بخشی به مدرسه حدیثی شیعه در ری داشته است. علّت مهاجرت حسین بن یزید نوفلی به ری روشن نیست، اما دلیل مهاجرت محمد بن جعفر اسدی کوفی (سده سوم) به ری (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۳۷۳)، آن‌گونه که از روایات برمی‌آید، وکالت ایشان در این شهر است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۵: ۱۶۶). از او در شمار یکی از «ابواب»^۱ یاد شده است (حسینی تفرشی، ۱۴۱۸ق، ۴: ۱۶۴). جریان حدیثی کوفه، با سکونت وی در ری بار دیگر به این شهر راه یافت. ثمره تلاش‌های حدیثی وی، افزون بر تعلّم نزد اساتیدی چون

۱. اصطلاح (باب) یا نیابت خاصّه به معنای جانشینی شخصی از سوی امام (ع) با هدف برقراری ارتباط مردم با اوست. در زمان‌هایی که امکان ارتباط مستقیم با امام فراهم نبود، ابواب یا نواب ائمه (ع) در هدایت‌گری مردم و پاسخ‌گویی به شبهات، نقش آفرینی می‌کردند (احمدی، ۱۳۹۰ش، ۳۳-۵۴ «با اندکی تصرّف»).

محمدبن عثمان بن سعید عمّری (دومین نائب از نواب خاصّه امام زمان (ع))، تعلیم حدیث به دانشمندانی چون محمدبن یعقوب کلینی بوده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۵: ۱۶۷-۱۶۸). روایات فراوان محمدبن جعفر اسدی در «الکافی»، گویای اهمّیت نقش او در رونق بخشی به مدرسه حدیثی شیعه در ری است.

برخی از محدّثان، پس از اخراج از قم به اّتهام غلو، به ری آمدند و محصول رنج‌ها و مشقّات سفرهای حدیثی خویش به شهرهای مختلف را به ری آوردند. بدین گونه، میراث حدیثی درخور توجّهی از شهرهای کوفه، بغداد، قم و...، به ری انتقال یافت. سهل بن زیاد آدمی نمونه‌ای از این محدّثان است. او از پُر سفرترین محدّثان دوره خویش (سده سوم) بوده و از طریق محمدبن یحیی عطار با امام حسن عسکری (ع) مکاتبه داشته است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۴۱۷). وی از بزرگانی چون احمدبن محمد بن ابی نصر بزنطی صاحب کتاب الجامع (همان، ۲۰۲: ۱) حدیث دریافت کرده و شاگردانی چون محمدبن یحیی عطار نیز نزد وی شاگردی نموده‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۴۴). محمدبن یحیی عطار از محدّثان صاحب‌نامی است که رجالیون او را با توصیف «عیّن» ستوده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۵۰). با توجه به حجم روایات سهل و کثرت اساتید و شاگردانش، وی در گسترش حدیث و رشد مدرسه حدیثی شیعه در ری نقش پررنگی ایفا نموده است. هرچند، روش نقل حدیث وی از سوی برخی رجالیون مورد انتقاد قرار گرفته (غضائری، ۱۳۸۰ش، ۶۶)، اما کلینی بدو اعتماد داشته و در الکافی ۱۵۰۰ روایت از وی نقل کرده است (مهدوی، ۱۳۹۵ش، ۸۸: ۱۹۹).

با حضور اصحاب سرشناس ائمّه (ع) همچون حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) (سده سوم) در این شهر، مدرسه حدیثی شیعه در ری رونق یافت. هرچند ایشان به صورت مخفی در سرداب خانه یکی از شیعیان به سر می‌برد، اما پس از مدّتی خبر اختفای وی به تک تک شیعیان رسید و آن سرداب به محفل علمی شیعیان بدل گردید (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۴۷). وی از اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) بود (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۳۷۷، ۳۷۸، ۴۰۱) و روایات ایشان را در ری نشر داد. در عظمت معنوی او همین بس که زیارت او هم‌سان زیارت امام حسین (ع) شمرده شده است (صدوق، ۱۳۶۸ش، ۱: ۹۹). سفارش امام هادی (ع) به ابوحنّاد رازی و ارجاع او در سوّالات علمی و دینی به عبدالعظیم حسنی (محدّث نوری، ۱۳۶۸ش، ۱۷: ۳۲۱)، از مرتبه علمی وی حکایت دارد.

۱. حوزه حدیثی بغداد به عقل‌گرایی و حوزه حدیثی قم به نص‌گرایی شهره بوده است (ستّار، موسوی و موسوی، ۱۴۰۱ش، ۱۱ و ۱۲ «به نقل از نیومن، ۱۳۸۶ش، ۲۷۶ و ۳۴۷»).

در راه‌اندازی و ساماندهی مدرسه حدیثی شیعه در ری، شخصیت‌های مهم دیگری از محدثان ری، نقش آفرین بوده‌اند. بکر بن صالح رازی (سده دوم) از اصحاب امام کاظم (ع) (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۰۹)، یکی از پایه‌گذاران مدرسه حدیثی ری است. او شاگردان بسیاری را، که هریک از مشاهیر حدیث شیعه هستند، پرورش داده است. احمد بن محمد بن عیسی اشعری شیخ قمیون (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۸۱)، یکی از آن شاگردان است. در سده سوم هجری، با حضور افرادی چون علان کلینی از اساتید محمد بن یعقوب کلینی (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۲: ۱۲۷)، سلمة بن خطاب (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۲۲۵)، ابو عبد الله جامورانی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۴۳۸)، علی بن عباس جرّاذینی، (همان، ۷۸)، که هریک آثار حدیثی بسیاری داشته‌اند، زمینه رشد این مدرسه حدیثی فراهم گردید.

محدثان دیگری چون عطیة بن نجیح (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۰: ۹)، قاسم بن محمد رازی (همان، ۱۴: ۵۷)، یحیی بن محمد رازی (همان، ۲۰: ۹۰)، حسن بن عبدالله رازی تمیمی (عطاردی، ۱۳۵۱ش، ۲: ۲۵۲)، حسن بن علی خیط رازی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۴۲۰)، محمد بن یوسف مقری (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۷) به‌رغم کمی منقولات‌شان یا عدم نقل از آن‌ها در منابع حدیثی شیعه، در شکل‌گیری و رشد مدرسه حدیثی ری نقش داشته‌اند. افزون بر حضور محدثان شیعه، متکلمانی نیز در این شهر حضور داشته‌اند که در سده دوم از علی بن احمد بن علی خزّاز رازی (استرآبادی، ۱۴۲۲ق، ۷: ۳۱۹) و در سده سوم از محمد بن خلف رازی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۳۸۱) و نیز متکلم حاذق، ابن قیبه رازی (همان، ۲۸۸) می‌توان یاد نمود.

نمودار اصحاب و راویان شیعی ری به تفکیک ائمه (ع) در قرن دوم و سوم هجری

۳. تبارشناسی فِرَق و مذاهب اسلامی ری

«ری» یکی از کهن‌ترین شهرهای ایران بوده و تاریخ پیدایش و سکونت در آن، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد. بدین جهت، گروه‌های مختلفی با افکار و اعتقادات متفاوت در این شهر می‌زیستند. با ورود اسلام و شکل‌گیری فِرَق اسلامی، جمعیت زیادی از مسلمانان وارد این شهر شدند که در پاره‌ای اوقات با یکدیگر در تضاد و تقابل بوده‌اند. به نقل تواریخ، در شهر ری تا قرن سوم هجری، از میان مذاهب فقهی اهل سنت، حَنَفِیَّان (نیومن، ۱۳۸۶ش، ۱۵۴) و شافعیان (کریمان، ۱۳۵۴ش، ۱: ۲۰۷) حضوری پررنگ داشته‌اند. هرچند مُجَبَّرَه، اشاعره، کِلابیّه، جَهْمیه، مُجَسِّمه و ... خود را از جمله شافعیه می‌خواندند و به فقه او عمل می‌کردند (کریمان، ۱۳۷۱ش، ۲: ۴۵ و ۴۶). فِرَق کلامی چون مُعْتزَلَه، نَجَّارِیَه (کریمان، ۱۳۷۱ش، ۲: ۴۵)، زعفرانیه (مَقْدِسی، ۱۳۶۱ش، ۲: ۳۹۵) و مُرْجئه (نیومن، ۱۳۸۶ش، ۱۵۴) نیز در این دیار حضوری فعال داشته‌اند.

گسترش تشیع در ری، به قرن دوم هجری بازمی‌گردد (جعفریان، ۱۳۹۵ش، ۱: ۳۸۳). شیعیان، به دلیل حضور ائمه (ع) به عنوان مرجع شریعت، به مشکلاتی که اهل تسنن در اصول اسلامی بدان دچار شدند، مبتلا نگردیدند و آنچه موجب اختلاف و تفرق در شیعه گردید، مسأله امامت، ویژگی‌ها و شرایط آن بود. در هر دوره‌ای گروهی، از بدنه اصلی شیعه جدا گردیدند. در دوره‌هایی از خلافت بنی‌عبّاس، به دلیل مشکلات سیاسی و سخت‌گیری‌ها از سوی خلفا نسبت به ائمه (ع)، رابطه میان ائمه (ع) و شیعیان مختل شد و عدّه‌ای از شیعیان در شناخت امام خود، به‌ویژه در فاصله شهادت یک امام تا جانشینی امام بعدی، دچار تردید شدند. این رخداد، به پیدایش فِرَق مختلف با اندیشه‌های ناصحیح انجامید. «ری» به دلیل موقعیت جغرافیایی ویژه خویش، از این امر مُسْتثنی نبود و پیوسته جولان‌گاهی برای جدال‌های سیاسی و تضارب آراء بوده است. در ری، سه فرقه؛ زیدیه (کریمان، ۱۳۷۱ش، ۲: ۵۷)، قَرَامِطَه - که شاخه‌ای از اسماعیلیان بودند - (لوتیس، ۱۳۶۳ش، ۷۵) و امامیه (کریمان، ۱۳۵۴ش، ۱: ۲۰۷، ۲۲۹) می‌زیستند.

۴. کنش‌گری‌های مدرسه حدیثی ری در عرصه دریافت و نقل حدیث

در زمان رسول خدا (ص) سخنان آن حضرت لازمه فهم قرآن و درک دین شمرده می‌شد. پس از رحلت ایشان، با وجود صحابه بزرگی به‌ویژه امام علی (ع)، نقش یاد شده استمرار یافت. کوفه پس از استقرار حضرت علی (ع) در آن، به یک مرکز مهم حدیثی تبدیل گشت. پس از شهادت امام، شهر مدینه بار دیگر شاهد حضور ائمه (ع) بود و

به اوج فعالیت‌های حدیثی خویش به ویژه در دوره صادقین (ع) دست یافت. انتقال امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) به سامرا و حبس امام کاظم (ع) در بغداد و بعدها حضور نواب اربعه در این شهر، انگیزه شیعیان برای حضور در این دو شهر را فراهم آورد. این دو شهر، به کانون عرضه و نقل حدیث تبدیل شدند. خراسان در پی سفر امام رضا (ع)، از چنین رونقی برخوردار گردید.

جویندگان علم برای فراگیری حدیث و سنت رسول اکرم (ص) و نیز ارتباط با ائمه (ع) و یاران ایشان، روانه این شهرها شده و از محضر ایشان بهره می‌بردند. در این رفت و آمدها راویان، در شهرهایی چون قم - به دلیل نزدیکی به ری - و اهواز و مدائن - که از شهرهای مرزی بودند - به کسب و القاء حدیث می‌پرداختند و پس از بازگشت به شهر خویش ثمره این سفرها را به شاگردان‌شان انتقال می‌دادند.^۱ سهل بن زیاد رازی نمونه‌ای از این خیل مشتاقان است. در برخی موارد، این محدثان مورد توجه مهاجران دیگر شهرها چون کَشّ، قزوین و ... نیز قرار می‌گرفتند. برخی از محدثان همچون عبدالعظیم حسنی (ع)، شاگردان مبرّزی بودند که در دامان امامان هادی (ع) تربیت یافته و از سرچشمه جوشان علم آن راهبران هدایت سیراب گشته بودند، اما بنا به دلایلی همچون جور حاکمان، تن به هجرت سپرده و به شهر ری مهاجرت نمودند و موجب نشر علوم و احادیث اهل بیت (ع) در این خطّه گشتند.

شکل‌گیری فعالیت‌های حدیثی شیعه در ری را می‌توان در نیمه اول قرن دوم، یعنی دوره امام صادق (ع) دانست. هرچند در میان اصحاب امام باقر (ع) افرادی با لقب «رازی» دیده می‌شوند، (مانند ابو هلال رازی)، اما رشد القاب رازی در میان اصحاب امام صادق (ع)، نشانگر فزونی فعالیت محدثان ری در این دوره است؛ دوره‌ای که حکومت بنی امیه در سراسر سقوت قرار گرفت و فضای باز سیاسی، زمینه فعالیت را برای شیعیان فراهم نمود. فراوانی سفرهای حدیثی محدثان ری در این دوران برای کسب حدیث و نیز سفرهای محدثان دیگر شهرها به ری برای تعلیم و تعلّم حدیث، یا سکونت آنها در این شهر، نشان از اهمیت این مدرسه حدیثی دارد. مهم‌ترین مناطقی که در این دو سده با «ری» در دریافت و یا انتقال حدیث مرتبط بودند، به ترتیب اهمیت و تفکیک قرن دوم و سوم به شرح ذیل است:^۲

۱. گاه با بررسی سندی روایات و استفاده از مشایخ و شاگردان، مرادوات حدیثی دو مرکز حدیثی با یکدیگر قابل دستیابی است (میرجلیلی، زارع و خبیر، ۱۴۰۱ش، ۲۰۴).
۲. اشاره بدین نکته لازم است که برخی شهرها همچون: سامرا، بصره، خراسان، قزوین، کَشّ و مدائن، در سده سوم هجری، به دایره رحلات حدیثی محدثان «ری» ملحق گردیدند.

۴-۱. مدینه

«مدینه» به عنوان مرکز استقرار امامان (ع)، محل رفت و آمد شیعیان، از جمله رازیون بوده است. در منابع رجالی شیعه به نام تعدادی از رازیون برمی خوریم که از آنان با عنوان اصحاب ائمه (ع) یاد شده است. این امر نشانگر روابط بین ری و مدینه است. در سده دوم، پیش از رونق حوزه حدیثی کوفه، حوزه حدیثی مدینه از تحرک و نشاط علمی برخوردار بود. در این دوره شماری از رازیان اصحاب ائمه (ع) می‌زیستند که برخی از آنان، روایتی در کتب حدیثی شیعه از ائمه (ع) ندارند، همچون اعین رازی صحابی امام باقر (ع) (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۱۲۶)، هشام بن مثنی رازی و عبدالرحیم بن سلیمان رازی از اصحاب امام صادق (ع) (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۳۲۰، ۲۳۷) و محمد بن سهل بجلی رازی (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۷: ۴۳۱) از اصحاب امام رضا (ع). برخی دیگر، از ائمه (ع) نقل حدیث کرده‌اند و نامشان در منابع حدیثی شیعه جای گرفته است.

ابوهلال رازی (برقی، ۱۴۱۹ق، ۴۴) و نعمان رازی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۳۱۵)، از روایان امام صادق (ع) هستند که حوزه تحمّل حدیثی شان «مدینه» بوده است. بکر بن صالح رازی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۰۹)، ۲۷ روایت از امام کاظم (ع) در کتب حدیثی شیعه دارد. ولید بن ابان ضبی رازی یکی از یاران امام رضا (ع) است (عطار دی، ۱۳۹۲ق، ۲: ۵۵۳). محدّثان رازی در این دوران ۳۴۹ روایت از مشایخ مدنی خویش نقل کرده‌اند.

در سده سوم هجری، مدینه به دلیل حضور امام جواد (ع)، پذیرای رازیون بوده است. عبدالرحمان بن محمد بن حمّاد رازی و عبدالله بن محمد رازی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۳۷۶-۳۷۷)، از اصحاب ایشان، محمد بن اسماعیل رازی و حسن بن عباس بن حریش رازی (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۶۰)، همگی از شاگردان امام جواد (ع) (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۲: ۷۶) هستند و از آن حضرت روایت کرده‌اند. گفته شده که فرد اخیر، کتاب خویش با نام «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» را به امام جواد (ع) عرضه داشته است (صفار، ۱۴۰۴ق، ۱: ۲۴۳). برخی از رازیون افزون بر بهره‌مندی از محضر ائمه (ع)، از اساتید دیگری در مدینه نیز حدیث دریافت نموده‌اند، برای نمونه سلیمان بن جعفر بن ابراهیم جعفری یکی از اساتید مدنی محمد بن اسماعیل رازی است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۵: ۱۰۸). برخی از محدّثان مدینه نیز به ری مهاجرت کرده و در همان شهر رحلت نموده‌اند. عبدالعظیم بن عبداللّه حسنی (ع) (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۴۷) صحابی امام جواد (ع)، امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۲۷۳) که به سبب تعقیب حکومت، از مدینه به ری آمد و در آن دیار سکنی گزید (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۴۷).

دستاورد پیوندهای حدیثی ری و مدینه در این دوران، ۱۰۶ روایت در منابع حدیثی شیعه بود که تمام این روایات را رازیون در مرتبه شاگردی، از مشایخ حدیثی خویش در مدینه دریافت نموده‌اند. روشن است که شمار روایات رازیون از مشایخ مدنی خود در قرن سوم، تقریباً یک سوم قرن دوم است و این نشان از کم‌رونقی مکتب حدیثی مدینه در این دوره دارد. بدین ترتیب، برخی آثار مشایخ مدینه به وسیله محدثان رازی به ری منتقل گردید.

۲-۴. کوفه

«کوفه» یکی از مهم‌ترین مناطق شیعه‌نشین عراق بود و شیعیان بدین شهر آمد و شد داشتند. کوفه، شهر شیعه علی (ع) شناخته می‌شد (مقدسی ۱۳۶۱ ش، ۶: ۵۹). حضرت علی (ع) این شهر را «قُبَّةُ الْإِسْلَام» نامید (جموی، ۱۳۷۶ ق، ۴: ۴۹۲). بسیاری از خاندان شیعی طالب علوم اهل بیت (ع) در این شهر بودند که از آن میان می‌توان به آل شعبه، آل اعمین، بنی دَرَّاج بجلی کوفی و ... اشاره نمود (رجبی دوانی، ۱۳۹۷ ش، ۴۷۵-۴۸۶). کوفه در زمان امام صادق (ع) نیز پایگاه تشیع بود به گونه‌ای که حسن بن وشاء گوید: «حدود ۹۰۰ راوی در مسجد کوفه «حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ» می‌گفتند» (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۱: ۴۰). افزون بر آن، حدیث در مدینه به صورت شفاهی صادر می‌شد و در کوفه تنظیم و تدوین می‌گشت (مددی وحسنی، ۱۳۹۵ ق، ۷۶). با این وصف، طبیعی می‌نماید که محدثان شیعه رازی، برای کسب حدیث، شوق سفر به این دیار را در سر پیورانند.

در سده دوم هجری می‌توان دو مرحله تحمّل و القاء (ادای) حدیث در نظر گرفت؛ برخی از محدثان شیعی ری به کوفه هجرت نموده و از مشایخ کوفی خویش حدیث اخذ نمودند. برای نمونه، بکر بن صالح رازی در هجرت به کوفه، از اساتید کوفی از جمله حسن بن علی بن فضال بهره برده است (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۳: ۳۴۸). از سوی دیگر، برخی محدثان کوفی، به ری هجرت نموده و با سکونت در آن دیار، زمینه نشر میراث کوفی در ری را فراهم نمودند. حسین بن یزید نوفلی یکی از کوفیانی است که به ری هجرت نمود و در همان‌جا از دنیا رفت (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۱: ۳۸). از زمانی که در کوفه بود، از اساتید بسیاری از جمله اسماعیل بن ابی‌زیاد سکونی بهره برد (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۶: ۱۱۴). سکونی از امام صادق (ع)، امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) روایت نموده است. او تنها از امام صادق (ع)، ۴۰۹۳ روایت دارد و پرکارترین مرجع غیر شیعی برای حدیث شیعه است؛ چرا که رجالیون او را «عامی» خوانده‌اند (حلی، ۱۳۹۲ ق، ۴۲۴).

او دارای کتبی است که حسین بن یزید نوفلی آن‌ها را گزارش نموده است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۲۶). نوفلی با احتساب مکررات، از سکونی ۲۹۷۱ روایت در منابع حدیثی شیعه نقل کرده است. به یمن این هجرت‌ها بخشی از میراث حدیثی کوفه به ری منتقل شد. در این مرحله، ۳۱۹۸ روایت را محدثان رازی از مشایخ کوفی خویش دریافت نموده‌اند.

برخی از محدثان رازی، پس از اخذ حدیث از امام صادق (ع) در مدینه، تنها در کوفه به نشر حدیث پرداخته‌اند و این احتمال می‌رود که برای ارتباط بیشتر با محدثان کوفی، در این شهر سکنی گزیده باشند. ابوهلال رازی و نعمان رازی از شمار این محدثان هستند. صفوان بن یحیی بجللی یکی از شاگردان کوفی ابوهلال رازی است. (طوسی، ۱۳۶۵ش، ۵: ۴۰۱) او از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) است و تألیفات حدیثی بسیاری دارد (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۹۷). برخی دیگر، در شهرهای مختلف از جمله کوفه، القاء حدیث داشته‌اند. موسی بن عمران نخعی از شاگردان کوفی حسین بن زیاد نوفلی است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۶: ۱۱۴) که ثقه و دارای کتاب است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۲۰). با بررسی اسانید، نقش محدثان مهاجر در نشر حدیث نمایان می‌گردد. ۹۲ روایت در این دوران توسط شاگردان کوفی رازیون نشر یافته است.

در سده سوم هجری، محدثان رازی تنها از مشایخ کوفی بهره برده و در مرحله القاء حدیث فاقد شاگردان کوفی بوده‌اند. برخی از محدثان رازی، کثیرالسفر بوده و در سفرهای خویش میراث حدیثی عظیمی از شهرهای مختلف همچون کوفه را به ری انتقال داده‌اند. سهل بن زیاد از پرسفرتین محدثان این دوره ری است که طی رحلات حدیثی فراوان خویش از جمله به کوفه، از اساتید بسیاری بهره برده و نزدیک بر ۳۶۰۰ روایت را از کوفه به ری آورده است و بالغ بر ۱۳۴۰ روایت را تنها از احمد بن محمد بن ابی نصر بزَنطی دریافت نموده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۴۴). بزَنطی، یکی از اساتید کوفی جامورانی نیز هست.^۱ جامورانی در سفر خویش به کوفه، از او اخذ حدیث نموده است. نمونه دیگر، اسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی نصر ثقه و نگارنده ثواب القرآن است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۶). یکی از اساتید کوفی محمد بن حسان رازی، عبدالله زینبی رازی است که در کوفه از او حدیث کسب کرده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۵، ۱۹۰) همچنین حسن بن علی و شَاء یکی از اساتید کوفی صالح بن سلمه ابی حماد رازی است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۹: ۵۵) که از وجوه کوفه و دارای کتاب النوادر بوده است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۳۹).

۱. به عنوان نمونه نک: صدوق، ۱۳۸۵ق، ۲: ۵۵۶.

برخی مشایخ بزرگ ری، خود کوفی‌اند. محمدبن جعفر عون اسدی رازی از کوفیانی است که در ری سُکنی گزید (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۳۷۳). او یکی از ابواب (نُواب) امام زمان (ع) و آگاه به فقه و اخبار رجال بوده است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۴۳۹). بدین ترتیب، محدثان رازی و کوفی، در انتقال میراث حدیثی کوفه به ری، هریک به نوعی نقش‌آفرین بوده‌اند. روایات رازیون از مشایخ کوفی، بالغ بر ۴۶۰۰ روایت است که در مقایسه با سده دوم هجری ۳۰٪ افزایش یافته است.

۴-۲. قم

«قم»، نخستین شهر شیعه‌نشین ایران است. پیشینه تشیع آن، به رُبع آخر قرن اول هجری بازمی‌گردد که با سکونت اعراب اشعری، مَشی مذهبی خود را برگزید (جعفریان، ۱۳۹۵ش، ۱: ۲۶۲). دوری قم از مرکز خلافت و رواج تشیع در آن، این شهر را به پناهگاهی برای شیعیان مبدل ساخت. روایات امامان (ع) در مدح قم از جمله روایت امام صادق (ع) که فرمودند: «قُمْ بَلَدْنَا وَبَلَدُ شِيعَتِنَا» (قَمی، ۱۴۱۴ق، ۷: ۳۵۹)، نشان از جایگاه این شهر نزد ایشان دارد. پیوند پیوسته محدثان این شهر با امامان (ع)، سبب شد تا علوم اهل بیت (ع) در آن، گسترش یابد. نزدیکی این شهر به «ری» زمینه پیوند حدیثی محدثان این دو شهر با یکدیگر را فراهم ساخت. با تلاش‌های صادقین (ع)، شمار شیعیان، از نظر کم و کیف روبه‌فزونی نهاد. پس از شهادت امام صادق (ع)، در میان شیعیان اختلافاتی درگرفت و کوفه، مرکز گرایش‌های مختلف گردید. در این هنگام، مدرسه حدیثی کوفه روبه‌زوال نهاد و بسیاری از محدثان مشهور آن دیار، به قم هجرت کردند. حسین بن سعید اهوازی از جمله این محدثان است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۴۹).

در سده دوم، آنچه از اسانید روایات به دست می‌آید آن است که محدثان رازی، از قَمیون به عنوان استاد بهره‌نبرده‌اند؛ در حالی که، روایت شاگردان قَمی از ایشان بسیار است. این مسأله مرهون رَحَلات حدیثی برخی محدثان رازی و یا سکونت برخی از محدثان کوفی در ری است. برای نمونه، بکر بن صالح رازی یکی از محدثان پُرسفر این دوره ری، پس از کسب حدیث در مدینه، کوفه، بغداد و...، در بازگشت به شهر خویش، در قم اقامتی داشته و محدثان نامی قم از جمله ابراهیم بن هاشم قَمی (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۹۵) از او حدیث کسب نموده‌اند. همچنین ولید بن ابان ضبی رازی که احمد بن محمد بن عیسی اشعری از او روایت کرده است (طوسی، ۱۳۶۵ش، ۲: ۲۰۷). حسین بن یزید نوفلی، در مسیر بازگشت از کوفه به ری، احتمالاً در قم اقامتی داشته؛ زیرا، محدثان بنام قم از

جمله ابراهیم بن هاشم (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۳۸) و احمد بن محمد بن خالد برقی (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۵۲) از وی روایت می‌کنند. بدین ترتیب، محدثان رازی انتقال‌دهنده میراث حدیثی کوفه، مدینه و ... به قم بودند. روایات شاگردان قمی از محدثان رازی، بالغ بر ۳۲۲۸ روایت در کتب حدیثی شیعه است.

سده سوم هجری، دو مرحله تحمّل و القاء حدیث دارد. برخی از محدثان رازی به تحمّل حدیث از مشایخ قمی، روی آورده‌اند، از جمله علّان کلینی که از احمد بن محمد بن عیسی اشعری^۱ نقل حدیث کرده است. همان‌گونه که گذشت، سهل بن زیاد یکی از پُرسفرترین محدثان این دوران است. او از محدثان قمی نیز حدیث کسب کرده است. علی بن زَیّان بن صلت (خویی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۴۳)، یکی از اساتید قمی وی است. به استناد رجال‌یون، زمانی که او در قم اقامت داشت، احمد بن محمد بن عیسی اشعری وی را به اتهام غلو و ضعف در روایات، از قم اخراج نمود. او به ری آمده و در آن شهر سُکنی گزید (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۴۱۷). این مهاجرت سبب شد احادیث اهل بیت (ع) در ری گسترش یابد. احمد بن محمد بن عیسی اشعری افزون بر سهل بن زیاد، ابوسَمینَه (حلی، ۱۴۲۲ق، ۱: ۳۹۸) و احمد بن محمد بن خالد برقی (استرآبادی، ۱۴۲۲ق، ۲: ۱۶۲) را نیز به اتهام غلو و نقل از ضعفا، از قم اخراج نمود. آنان برای مدتی کوتاه در ری سکونت داشتند و زمینه نشر میزان درخور توجهی از احادیث شیعه در ری را فراهم ساختند. افزون بر ۱۲۳۹ روایت توسط شاگردان رازی محدثان قمی، نقل شده است.

در مرحله القاء حدیث نیز محدثان رازی شاگردانی قمی را پرورده‌اند. سعد بن عبدالله قمی یکی از شاگردان قمی صالح بن سلمه ابی حماد رازی است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۹۸). احمد بن ادریس و محمد بن حسن صفّار از شاگردان قمی سلمه بن خطاب هستند. (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۲۲۵). برقی نیز یکی از شاگردان ابو عبدالله جامرانی است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۴۳۸). افزون بر ۱۶۲۹ روایت توسط شاگردان قمی محدثان ری نقل شده است.

۴-۴. بغداد

«بغداد» یکی از مراکز علمی جهان اسلام، از زمان تأسیس، محلّی برای حضور شیعیان و مبادلات علمی آنان بوده است. حضور کوتاه برخی امامان همچون امام موسی کاظم (ع) و امام جواد (ع) در این شهر، زمینه حضور روزافزون شیعه در بغداد را فراهم آورد. زمانی که مدرسه کوفه رو به زوال نهاد، بسیاری از محدثان آن، به بغداد روی آوردند (جباری،

۱. برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳: ۴۹۷.

۱۳۸۴ ش، ۱۳۰). با بررسی روایات کتب حدیثی این احتمال می‌رود که در سده دوم هجری، تنها تحمّل حدیث محدّثان رازی از اساتید بغدادی، از سوی بکر بن صالح رازی صورت گرفته باشد. او از محدّثین ابی عمیر ۱۱ روایت در کتب حدیثی شیعه دارد (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۳: ۳۴۷). محدّثین ابی عمیر از محدّثان شهیر بغدادی است که نزد عالمان شیعه و سنی از جایگاه بلندی برخوردار بوده است. او از امام رضا (ع) و امام جواد (ع) حدیث نقل کرده و بنا بر گزارش احمد بن محمد بن خالد برقی، او ۹۴ کتاب تألیف کرده بود (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۲: ۳۲۶-۳۲۷). در مرحله القاء حدیث نیز می‌توان به شاگرد بغدادی حسن بن عبدالله رازی به نام محدّثین عمر بن محمد بن سالم جعابی (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۱۰: ۳۱۰) اشاره نمود که از بزرگان اهل علم، حافظان حدیث، ثقه و دارای کتاب بود (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۲: ۳۹۴؛ طوسی ۱۴۱۷ ق، ۳۲۵). در این دوره، ۱۲۴ روایت توسط شاگردان بغدادی محدّثان ری نقل شده است.

در سده سوم هجری، نقش سهل بن زیاد در انتقال احادیث بغدادیان به ری انکارناپذیر است. او با بهره‌گیری از مشایخ بغدادی همچون محدّثین حسن شَمّون، یعقوب بن یزید انباری، هارون بن مُسلم بن سعدان و ... (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۸: ۳۴۳-۳۴۴) به غنی‌سازی کانون حدیثی ری کمک شایانی نمود. آن دسته از محدّثان ری که صحابی امام جواد (ع) محسوب می‌شدند با محدّثان بغداد نیز در ارتباط بودند، صالح بن ابی حمّاد رازی نیز از محدّثین ابی عمیر زیاد روایت می‌کند (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۹: ۵۵). برخی از رازیون به بغداد رفته و در آن دیار، سُکنی گزیدند. ابوالحسین رازی (منصور بن عبّاس) از اصحاب امام جواد (ع) (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ۳۷۹)، ساکن بغداد بود و در همان جا نیز درگذشت (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۲: ۴۱۳). روایات محدّثان رازی از اساتید بغدادی‌شان بالغ بر ۱۱۴۹ روایت است. در این دوره، محدّثان رازی فاقد شاگردان بغدادی بوده‌اند.

۵-۴. اهواز

«اهواز» همواره یکی از مراکز اصلی شیعه امامی در ایران بوده و پیشینه تشیّع آن به قرن نخست هجری بازمی‌گردد. تشیّع اهواز به سبب پیوند نزدیک آن با کوفه و رفت و آمد ساکنان آن به اهواز بوده است (جعفریان، ۱۳۹۵ ش، ۱: ۳۲۳). نزدیکی این دو شهر، سریع‌ترین زمینه را برای روابط علمی و آمد و شد های فرهنگی در اهواز فراهم آورد. در سلسله اسانید روایات محدّثان رازی، نام برخی از محدّثان اهوازی به چشم می‌خورد. نمونه‌ای از این پیوند، به دو تن از شیعیان و محدّثان برجسته اهوازی به

نام‌های حسین بن سعید اهوازی و حسن بن سعید اهوازی بازمی‌گردد که هر دو، از پسران سعید بن حماد بن سعید از موالی امام سجاد (ع) بوده و به «کوفی اهوازی» وصف شده‌اند (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۳۵۵). حسین بن سعید که به داشتن ۳۰ کتاب معروف است، پس از اهواز به قم رفت و در آن‌جا مدفون است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۴۹).

در سده دوم، تنها بکر بن صالح رازی به عنوان یکی از برجسته‌ترین راویان ری، در گردآوری احادیث از محدثان اهواز تحمّل و القاء حدیث داشته است. او در سفرش به اهواز از حسن بن سعید، اخذ حدیث نمود. همچنین در مرحله القاء حدیث، علی بن مهزیار و حسین بن سعید از او روایت کرده‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ۳: ۳۴۸). علی بن مهزیار نیز از خاندان‌های علمی سرشناس اهواز بود که نامه امام جواد (ع) به او نشان‌گر شأن و جایگاه او نزد آن حضرت است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۵۳). بکر بن صالح، ۶ حدیث اخذ نموده و ۱۵ روایت نیز نقل نموده است.

در سده سوم، سهل بن زیاد ناقل آثار حدیثی اهواز به ری بوده است. او تنها از علی بن مهزیار روایت کرده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۴۳). روایات اخذ شده از او، ۱۲۱ روایت است. او از حسین بن سعید اهوازی نیز بهره برده است. این احتمال وجود دارد که وی در این دوره، ساکن قم بوده است؛ از این‌رو، در شمار اساتید قمی سهل به‌شمار آمده است. علی بن مهزیار از مُخَلَّد بن موسی رازی، ۲ روایت نقل کرده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۸: ۱۰۶).

۴-۶. بصره

«بصره» یکی از شهرهای عراق و دارای گرایش‌ات عثمانی بود (ابن عبد ربّه، ۱۴۱۷ق، ۷: ۲۷۵). حضور ابوموسی اشعری به عنوان کارگزار در بصره، زمینه بسیاری از بدعت‌ها و انحرافات فکری را فراهم آورد (معرفت، ۱۳۷۹ش، ۲۹۰). حضور برخی از دوست‌داران اهل بیت (ع) در این شهر، وضعیت آن را کمی متحوّل ساخت (خرّ مشاهی، ۱۳۹۱ش، ۳: ۲۶۴). محدثان رازی نیز بدین شهر آمد و شد داشتند. هرچند، در سده دوم هجری رازیون ارتباطی با بصره نداشتند، اما در سده سوم، هم در اخذ حدیث و هم در انتقال آن فعالیت داشتند. برای نمونه، اسحاق بن بن احمد نَحَعی، استاد بصری محمد بن جعفر اسدی رازی بود (خویی، ۱۴۱۰ق، ۳: ۶۹). احمد بن محمد سیّاری نیز شاگرد بصری محمد بن اسماعیل رازی است (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۵: ۱۰۸). در مرحله تحمّل حدیث، رازیون بالغ بر ۱۱۰ روایت از مشایخ بصری اخذ و ۲۲ روایت بدان‌ها القاء نموده‌اند.

۷-۴. سامرا

«سامرا» در انتهای ثلث اول سده سوم هجری تأسیس و به عنوان پایتخت دولت عباسی مطرح شد. پس از مدتی متوکل عباسی، امام هادی (ع) را بدین شهر فراخواند و از آن پس، این شهر به محل تجمع شیعیان و رهبری آنان تبدیل شد (جباری، ۱۳۸۴ ش، ۱۳۲). امام حسن عسکری (ع) نیز دوران کوتاه عمر شریفشان را در این شهر سپری نمودند، به‌رغم محیط ناامن و خفقان حاکم بر سامرا، شیعیان به طرق مختلف با امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) ارتباط داشتند. برخی از محدثان جلیل‌القدر که در ری می‌زیستند در شمار یاران آن دو امام بوده‌اند. عبدالعظیم حسنی (ع)، از اصحاب این دو امام عزیز و مورد وثوق آن‌ها بود (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ۳۷۸، ۴۰۱). هنگامی که عبدالعظیم حسنی (ع) در مدینه و سامرا خدمت امام هادی (ع) بود، در جلسات متعددی، اعتقادات و اندیشه‌های دینی و مذهبی خویش را بر آن حضرت عرضه داشت (محمّدی‌ری‌شهری، ۱۳۹۷ ش، ۱: ۵۷۹). جعفر بن احمد بن وندک رازی از رجال امام هادی (ع) بود (اردبیلی، ۱۴۰۳ ق، ۱: ۱۴۹). صالح بن سلمه ابی حمّاد در شمار اصحاب این دو امام برشمرده شده است (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ۳۷۶). ابوالحسین رازی، ابوالعباس رازی و ابو عبداللّه زینبی رازی همگی از اصحاب امام هادی (ع) بودند (پیشین، ۳۷۹، ۳۹۲، ۴۴۵). محمّد بن یزید رازی نیز از اصحاب امام حسن عسکری (ع) بوده است (خویی، ۱۴۱۰ ق، ۱۸: ۴۴). افزون بر مصاحبت حضوری، برخی محدثان ری با ایشان روابط مکاتبه‌ای داشته‌اند، همچون سهل بن زیاد که به‌واسطه محمّد بن یحیی عطار با امام حسن عسکری (ع) مکاتبه داشت (نجاشی، ۱۴۰۸ ق، ۱: ۴۱۷). بدین ترتیب، ۳۱ روایت از سامرا به ری منتقل شد. محدثان رازی به محدثان سامرا، القاء حدیث نداشته‌اند.

۸-۴. مدائن

«مدائن» یکی از شهرهای شیعه‌نشین بوده است. برخی از آثار محدثان مدائن توسط محدثان رازی به ری منتقل شد. سهل بن زیاد از محمّد بن عمرو بن سعید زیّات مدائنی و خیران خادم قراطیسی (ابطحی، ۱۴۱۷ ق، ۵: ۴۲۹) اخذ حدیث نموده است. مجموع روایات نقل‌یافته از مدائن به ری، ۵۱ روایت است.

۹-۴. خراسان و گش

«خراسان» از جمله مناطق شیعه‌نشین و محل حضور و رفت و آمد محدثان ری بوده

است. عبدالعظیم حسنی (ع) که به نظر می‌رسد در سفر از مدینه به ری، برای زیارت امام رضا (ع) به خراسان رفته باشد، از ابراهیم بن ابی محمود خراسانی روایت کرده است. روایات نقل شده از خراسان، تنها ۱۳ روایت است که همگی توسط عبدالعظیم حسنی (ع) انجام پذیرفته و هیچ‌گونه القاء روایتی صورت نگرفته است. «کَشَّ» نیز سکونت‌گاه شیعیان و محدثان بوده و درسلسله اسانید محدثان رازی، محدثان کَشَّی به عنوان گرد آورندگان احادیث ری ثبت شده‌اند. حمدویه بن نُصَیر و ابراهیم بن نُصَیر شاگردان محمد بن اسماعیل رازی (خوی، ۱۴۱۰ق، ۱۵: ۱۰۸) و عثمان بن حامد کَشَّی شاگرد محمد بن یزید رازی (خوی، ۱۴۱۰ق، ۱۸: ۴۵) در مجموع ۸ روایت از ری به کَشَّ منتقل نموده‌اند.

۴-۱۰. قزوین

شاگردان قزوینی محمد بن جعفر اسدی رازی انتقال‌دهنده میراث حدیثی ری به قزوین بوده‌اند و در این میان، در مجموع، ۱۷ روایت انتقال یافته است. یکی از این شاگردان، علی بن حاتم قزوینی است (خوی، ۱۴۱۰ق، ۱۱: ۲۳۶). با بررسی روایات کتب حدیثی، به نظر می‌رسد اخذ حدیث توسط محدثان رازی از این منطقه رخ نداده است.

۵. میراث مدرسه حدیثی شیعه در ری

نظر به رَحَلات حدیثی محدثان شیعی ری به دیگر مناطق شیعه‌نشین، سکونت اصحاب برجسته ائمه (ع) در ری و تعلیم پژوهندگان مشتاق این شهر، مهاجرت برخی چهره‌های حدیثی بدین دیار و تلاش و تکاپوی آنان، آثاری را در شاخه‌های گوناگون حدیثی پدید آورد که اندیشه شیعه را واگویه می‌کرد. این تلاش‌ها نقشی حیاتی و کارساز در شکل‌گیری جوامع حدیثی شیعه در قرون پسین داشت. در این دوران، موضوعات کتب حدیثی، برحسب شرایط و نیازهای اهل علم و جامعه، دارای اشکال مختلفی بود. کتاب‌های تولید شده در این دوران را می‌توان به تک‌نگاری‌هایی منحصر دانست که محدثان، در موضوعات مختلف فقهی، کلامی و اعتقادی، اخلاقی و ... نگاشتند.

۵-۱. نوادر

بیشترین نگارش‌ها در این دوره به تألیف کتبی با نام «النوادر» بازمی‌گردد. «نوادر» عنوان عامی برای دسته‌ای از کتاب‌های حدیثی در قرون اولیه اسلامی امامیه بود که

احادیث غیر مشهور یا احادیث مشتمل بر احکام غیر متداول و غیر متعارف را در برداشت (طهرانی، ۱۴۰۸ق، ۲۴: ۳۱۵-۳۱۶). در سده دوم، بکر بن صالح صاحب کتاب النوادر بود که توسط محمد بن خالد برقی به قم راه یافت (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۱۰۹). در سده سوم، سلمه بن خطاب (همان، ۱۷۸)، سهل بن زیاد آدمی (همان، ۴۸۸)، صالح بن سلمه ابی حماد رازی (همان، ۱۹۸) و منصور بن عباس رازی (همان، ۲: ۴۱۳) نیز به تألیف نوادر مبادرت ورزیدند.

۵-۲. کلام

در موضوع «کلام»، در قرن دوم هجری، بکر بن صالح کتابی با نام «فی درجات الإیمان و الکفر» (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۹۵) نگاشته است. در قرن سوم هجری، سهل بن زیاد کتاب «التوحید» را نگاشت (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۴۸۸). از جعفر بن احمد بن وندک نیز کتابی به نام «الإمامة» گزارش شده است (همان، ۳۰۴). همچنین محمد بن اسماعیل رازی (معروف به صاحب الصومعة) کتابی با نام التوحید داشته که توسط شاگردش محمد بن جعفر اسدی گزارش شده است (همان، ۲: ۳۴۱). محمد بن جعفر اسدی نیز کتابی با نام «الرد علی أهل الاستطاعة» دارد که تلعبیری آن را گزارش نموده است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ۴۳۹). حسن بن عباس بن حریش رازی کتابی با نام «إِنَّا أَنْزَلْنَا فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» داشته که شیخ طوسی آن را «ثَوَابُ إِنَّا أَنْزَلْنَا» نام نهاده و محمد بن خالد برقی آن را به قم آورده است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۳۶). کتاب «الرَّدُّ عَلَي السَّلْمَانِيَّة» متعلق به علی بن عباس جرادینی است که محمد بن حسن طائی رازی آن را گزارش نموده است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۷۸). محمد بن عبدالرحمان بن قبه رازی متکلم امامی این دوره کتاب‌هایی در حوزه کلام با نام‌های «الإنصاف في الإمامة»، «الرد على الزيدية»، «المستتبت (نقض كتاب أبي القاسم البلخي)»، «الرد على أبي علي الجبائي والمسألة المفردة في الإمامة» (همان، ۲۸۸) داشته است. محمد بن خلف رازی متکلم نیز کتابی درباره امامت داشته است (همان، ۳۸۱).

۵-۳. فقه

در زمینه «فقه»، در سده دوم، بکر بن صالح رازی کتابی با نام «الاستغفار و الجهاد» داشته است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۹۵). حسین بن یزید نوفلی دو کتاب با عنوان «التقية» و «السنّة» نگاشته بود که توسط ابراهیم بن هاشم به قم منتقل شد (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۱: ۳۸). در سده سوم، سلمه بن خطاب کتاب‌های «ثواب الأعمال»، «عقاب

الأعمال»، «السهو»، «القبلة»، «الحيض»، «الحج»، «ثواب الحج»، «المواقيت»، «نوادير الصلاة وافتتاح الصلاة» را نگاشت (نجاشی، ۱: ۳۸). از او كتاب «الصيام» نیز گزارش شده است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ۲۲۵). محمّدين حسان رازی نیز كتاب های «ثواب القرآن»، «العقاب»، «ثواب إنا أنزلناه»، «ثواب الأعمال»، «الشيخ و الشيخة» را نگاشت که توسط احمدبن ادریس قمی به قم انتقال یافت (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۳۳۸).

۴-۵. اخلاق

در موضوع «اخلاق» تنها یک کتاب در سده سوم گزارش شده با نام «الآداب و المرويات» که به علی بن عباس جَرّاذینی تعلّق دارد (همان، ۷۸).

۵-۵. سیره نویسی و تاریخ نگاری

تلاش محدّثان در سیره نویسی و تاریخ نگاری نیز در خور توجه است. در سده سوم، کتاب هایی در این عرصه نگاشته شده است. «مولد الحسين بن علي (ع) و مقتله» و نیز «وفاة النبي»، از آثار سلمة بن خَطّاب است که توسط شماری از قمیون (از جمله: جمیری) به قم منتقل شد (همان، ۱: ۱۸۷). ابی حمّاد رازی نیز کتابی با نام «خُطَب أمير المؤمنين (ع)» داشته که سعد بن عبدالله قمی آن را به قم منتقل ساخت (همان، ۱۹۸). عبدالعظیم حسنی (ع) نیز کتابی بدین نام داشته است (همان، ۲: ۲۴۷).

۶-۵. رجال

محدّثان ری در حوزه دانش «رجال» نیز فعال بوده و آثاری نگاشته اند. علی بن عباس جَرّاذینی کتابی با نام «الممدوحين والمذمومين» داشته است (غضائری، ۱۳۸۰ش، ۷۹).

۷-۵. غیبت نگاری

از آن جایی که موضوع غیبت امام زمان (عج) مورد توجه شیعیان بود و در رویارویی با سُنّیان، به دغدغه ای برای آنان مبدّل شده بود، در قرن سوم کتابی به نام «أخبار القائم (عج)» اثر علّان کلینی وجود دارد که شیخ کلینی آن را گزارش نموده است (نجاشی، ۱۴۰۸ق، ۲: ۲۶۰).

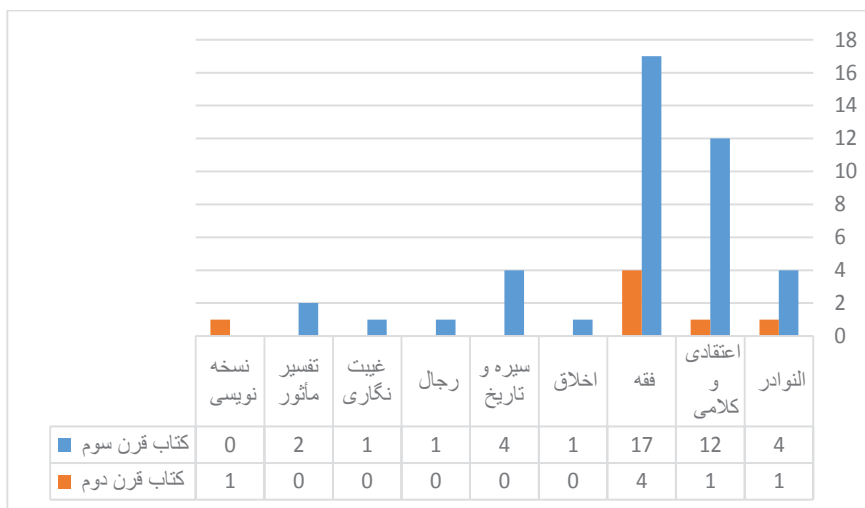
۸-۵. تفسیر مأثور

تفسیر مأثور، گونه دیگری از نگارش‌ها در سده سوم است. کتاب تفسیر «الیاسین و الجواهر» سلمة بن خطاب نمونه‌ای از این دست آثار است (همان، ۱: ۱۸۷).

۹-۵. نسخه‌نویسی^۱

افزون بر موارد یادشده، در سده دوم هجری عبداللّه بن محمد بن علی تمیمی نسخه‌ای از امام رضا (ع) داشته است (همان، ۲: ۲۲۸). رجالیان از برخی محدّثان نیز نام برده‌اند که دارای کتاب بوده، اما نام کتابشان ذکر نگردیده است. ابوهلال رازی (همان، ۱: ۴۶۲) از محدّثان سده دوم و ابوعبداللّه جامورانی (همان، ۲: ۴۲۳) از محدّثان سده سوم از این دسته‌اند.

نگارش این دست آثار متنوع و متعدّد، همه نشانه برگزاری نشست‌های علمی در ری است؛ هرچند، در منابع تاریخی و... به روشنی گزارشی از حلقّات حدیثی محدّثان شیعه در ری در دسترس نیست، در حالی که می‌دانیم با حضور محدّثان برجسته در ری بی‌شک، مجالس حدیثی برپا بوده است؛ هرچند، به دلیل اختناق شدید حکومتی و تقیّه شیعیان، این جلسات، علنی نبوده است.

نمودار میراث حدیثی شیعه در قرن دوم و سوم

۱. نسخ و انتساخ یعنی نگاشتن از روی یک نوشته دیگر به گونه‌ای که حرف آن را رونوشت کنند (غلامعلی، ۱۳۸۸ش، ۷۱).

۶. گونه‌شناسی کلی روایات مدرسه حدیثی «ری»

رفع «منع تدوین حدیث»، انقراض امویان و آزادی نسبی مردم ری، گرایش اهل این دیار را به تشیع فزونی داد، نقش رازیانی که از اصحاب ائمه (ع) بوده‌اند و پیوند آن‌ها با امامان (ع)، حضور صحابی ارجمند امام هادی (ع) (عبدالعظیم حسنی (ع)) در ری را می‌توان قرائنی برای شکل‌گیری بنیادهای مدرسه حدیثی ری دانست. مدرسه حدیثی ری تا قرن سوم، به‌رغم حضور چهره‌های برجسته حدیثی، به عنوان مکتبی نو اندیش و متفاوت با دیگر مکاتب حدیثی، مطرح نبود. شرح حال و روایات محدثان این دوره گواه بر این حقیقت است. بررسی و مطالعه گونه‌های روایی محدثان ری، از فزونی روایات فقهی نسبت به دیگر دسته‌ها، حکایت دارد. حجم روایات فقهی در این مدرسه حدیثی بالغ بر ۲۰۰۴۰ روایت در کتب حدیثی است که تقریباً ۸۹٪ حجم روایات کتب حدیثی را تشکیل می‌دهد. احادیث اعتقادی این مدرسه حدیثی بالغ بر ۱۵۲۳ روایت است که تقریباً ۷٪ روایات کتب حدیثی را به خود اختصاص می‌دهد. روایات اخلاقی این مدرسه حدیثی، شامل ۱۶۴ روایت است که تقریباً ۱٪ از روایات کتب حدیثی را تشکیل می‌دهد. روایات متفرقه مدرسه حدیثی ری ۷۸۳ روایت است که تقریباً ۳٪ از روایات کتب حدیثی را به خود ویژه ساخته است.

زیست مسالمت‌آمیز اهل سنت و شیعه در این شهر و مباحثه‌های کلامی میان آنان، دوران غیبت و بُهت و حیرت شیعیان، نوعی حرکت به سمت عقل‌گرایی و اجتهاد را در میان محدثان این حوزه حدیثی فراهم آورد که به نگارش کتاب‌های کلامی در این دوران انجامید. از سوی دیگر، محدثان این مدرسه حدیثی به سمت مباحث اصول دینی نیز گرایش یافتند که ثمره آن نگارش بخش «اصول» از الکافی کلینی در قرن چهارم هجری است.

۷. نتیجه‌گیری

دستاوردهای پژوهش حاضر در بازسازی مدرسه حدیثی ری در سده‌های دوم و سوم هجری در آینه روایان حدیث رازی نشان از آن دارد:

۱- ناصبی شدن اغلب مردم ری، سوغات شومی بود که بنی‌امیه برای آنان به ارمغان آورد. در دوره‌ای که امویان تضعیف گشته و در کشمکش قدرت با بنی‌عباس به سر می‌بردند، گشایشی سیاسی پدید آمد تا با آمد و شد شیعیان ری به حضور ائمه (ع)، حضور اصحاب ائمه (ع) در ری و مهاجرت شیعیان فراری از دستگاه حاکم بدان دیار، زمینه‌های رشد و گسترش تشیع فراهم گردد.

- ۲- لقب «رازی» در میان اصحاب ائمه (ع) از حضور شیعیان در قرن دوم هجری در ری حکایت دارد که تا قرن سوم از رشد چشمگیری برخوردار گردید.
- ۳- بررسی کتاب‌های رجالی، فهارس، تاریخ و ... روایت‌گر تلاش‌ها و سخت‌کوشی‌های کم‌نظیر محدثان ری است که برای فراگیری حدیث از شهری به شهر دیگر سفر کرده و آثار ارزنده حدیثی را رقم زده‌اند.
- ۴- شهر ری در برخی مقاطع تاریخی، شاهد رشد مذاهب و فرقه‌گونگون بوده است. حضور صاحبان برخی مذاهب فقهی اهل سنت و فرقه فقهی و کلامی در این شهر، تضارب اندیشه‌ها و در نتیجه نشاط، بالندگی و شکوفایی علمی را با خود به ارمغان آورد. اختلاف فکری گسترده در عصر عباسیان، موجب جبهه‌بندی‌های بسیاری گشت. نگارش ردیه‌ها و نقض‌ها نتیجه فضای فکری و اجتماعی حاکم بر آن دوران ری بوده است.
- ۵- روایات فقهی مدرسه حدیثی ری، در مقایسه با گونه‌های اعتقادی و اخلاقی، با ۸۹٪ فراوانی نقل، بیشترین حجم کتب حدیثی را تشکیل می‌دهد.
- ۶- از رهگذر نقل و انتقالات حدیثی توسط اساتید و شاگردان مدرسه حدیثی ری، از میان تعداد کل ۱۰۸۷۸ روایت نقل‌شده توسط محدثان ری، روایات متعلق به اساتید کوفی با فراوانی ۷۷۹۸ بیشترین حجم را به خود ویژه ساخته و می‌توان گفت مدرسه حدیثی «ری»، بیشترین اثر را از مدرسه حدیثی «کوفه» پذیرفته است. از میان ۵۱۳۷ روایت که از محدثان ری اخذ گردیده، شاگردان قمی بیشترین نقش را با ۴۸۵۷ روایت ایفا نموده‌اند.

منابع

- ابن اثیر جزری، عزالدین، الكامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق.
- ابن عبد ربّه آندلسی، احمدبن محمد، العقد الفرید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
- احمدی، محمدحسین. "نواب اربعه و شخصیت اجتماعی آنان". سیمای تاریخ، ۴ (۱۳۹۰): ۳۳-۵۴.
- اردبیلی، محمدعلی، جامع الرواة، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۰۳ق.
- استرآبادی، محمدبن‌علی، منهج المقال فی تحقیق أحوال الزّجال، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۲۲ق.
- ابطحی، سیدمحمدعلی، تهذیب‌المقال، قم، مطبعة الآداب، چاپ دوم، ۱۴۱۷ق.
- ایوزخانی، رقیه، بازسازی مدرسه حدیثی شیعه در ری از آغاز تا پایان قرن سوم هجری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران، ۱۳۹۹ش.
- برقی، احمدبن‌محمد، الزّجال، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم، النشر الإسلامی، ۱۴۱۹ق.
- جباری، محمدرضا، مکتب حدیثی قم، قم، زائر، ۱۳۸۴ش.
- جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا پایان قرن نهم هجری، تهران، علم، ۱۳۹۵ش.
- حسینی تفرشی، سیدمصطفی، نقد الزّجال، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۱۸ق.

- حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، تحقیق: جواد قیومی اصفہانی، قم، فقاہت، چاپ دوم، ۱۴۲۲ق.
- حموی، یاقوت بن عبد اللہ، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ۱۳۷۶ق.
- خرمشاہی، بہاء الدین، احمد و کامران فانی و احمد صدر حاج سید جوادی، دائرة المعارف تشیع، تهران، حکمت، ۱۳۹۱ش.
- خضری، سید احمد رضا، تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بویہ، تهران، سمت، ۱۳۷۸ش.
- خویی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، مرکز نشر آثار شیعیہ، ۱۴۱۰ق.
- محمّدی ری شہری، محمّد و مہدی مہرریزی و رضا بابایی و محمّد قنبری، دانشنامہ ری، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۷ش.
- رجبئی دوانی، محمّد حسین، کوفہ و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، تهران، دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۹۷ش.
- ستار، حسین، سید محمد موسوی، و سید امیر الیاس موسوی. "اثرپذیری کلینی از پیشینیان در تدوین و تبویب اصول الکافی (مورد پژوهی؛ کتاب «عقل و جہل»، «ایمان و کفر» و «حجّت»)." مطالعات فہم حدیث ۸، ۱۶ (۱۴۰۱): ۹-۳۱. doi:10.30479/mfh.2022.2581
- شفیعی، سعید، مکتب حدیثی شیعیہ در کوفہ از آغاز تا پایان قرن سوم ہجری، پایان نامہ کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۵ش.
- شوشتری، محمّد تقی، قاموس الرجال، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
- صدوق، محمّد بن علی، علل الشرایع، مقدمہ: محمّد صادق بحر العلوم، نجف، مکتبۃ الحیدریۃ، ۱۳۸۵ق.
- _____، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، شریف رضی، ۱۳۶۸ش.
- صفّار قمی، ابوجعفر محمّد بن حسن، بصائر الدرجات، تحقیق: محسن کوچہ باغی، تهران، اعلامی، ۱۴۰۴ق.
- طباطبایی، سید محمّد کاظم، تاریخ حدیث شیعیہ، تهران، سمت، ۱۳۸۸ش.
- طوسی، محمّد بن حسن، الرجال، تحقیق: جواد قیومی اصفہانی، قم، مؤسسہ نشر اسلامی، ۱۴۲۰ق.
- _____، الفہرست، تحقیق: جواد قیومی اصفہانی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- طہرانی، آقا بزرگ، الذریعہ الی تصانیف الشیعہ، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- عطاردی، عزیز اللہ، مسند امام کاظم (ع)، بیروت، دارالصفوۃ، ۱۴۱۳ق.
- _____، مسند امام ہادی (ع)، بیروت، دارالصفوۃ، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
- _____، مسند امام رضا (ع)، بی جا، مکتبۃ الصدوق، ۱۳۹۲ق.
- غضائری، احمد بن حسین، الرجال، بہ تحقیق: سید محمّد رضا حسینی جلالی، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ش.
- غلامعلی، مہدی، سبک شناسی کتاب های حدیثی، تهران، سمت، ۱۳۸۸ش.
- فیروز مندلی بندچی، جعفر، و زہرہ نریمانی. "نقش مفاخر شیعیہ در نشر حدیث در ری"، پژوهشنامہ علوم حدیث تطبیقی، ۷ (۱۳۹۶): ۴۳-۷۲.
- قمی، عباس، سفینۃ البحار و مدینۃ الحکم و الآثار، قم، اسوہ، ۱۴۱۴ق.
- کریمان، حسین، ری باستان، تهران، دانشگاه ملی ایران، چاپ دوم، ۱۳۵۴ش.
- _____، ری باستان، تهران، دانشگاه شہید بہشتی، ۱۳۷۱ش.
- کلینی، محمّد بن یعقوب، الکافی، محقق: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیہ، ۱۴۰۷ق.
- لوئیس، برنارد، تاریخ اسماعیلیان، ترجمہ: فریدون بدرہای، بی جا، توس، ۱۳۶۳ش.
- مجلسی، محمّد تقی، لوامع صاحبقرانیہ، قم، اسماعیلیان، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.

محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل، تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، قم، مؤسسه آل البيت، چاپ دوم، ۱۳۶۸ق.

مددی، سیداحمد. "مکتب‌ها و حوزه‌های حدیثی و اعتبارسنجی احادیث". رهنامه پژوهش، ۲۳ و ۲۴ (۱۳۹۵): ۷۵-۸۱.

معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، قم، التمهید، ۱۳۷۹ش.
مفید، محمدبن محمد، أوائل المقالات في المذاهب و المختارات، بیروت، دارالمفید، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.

مقدسی، محمدبن احمد، أحسن التقاسیم في معرفة الأقالیم، ترجمه: علینقی منزوی، تهران، مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱ش.

مهدوی، حسن. "بررسی شخصیت رجالی - حدیثی سهل بن زیاد". فقه اهل بیت، ۸۸ (۱۳۹۵): ۱۷۵-۲۱۰.

میرجلیلی، علی محمد، احمد زارع زردینی، و محمد مهدی خیبر. "تعامل حوزه حدیثی مدائن با دیگر مراکز حدیثی در سده دوم و سوم هجری". مطالعات فہم حدیث ۸، ۱۶ (۱۴۰۱): ۱۹۷-۲۲۱.
doi:10.30479/mfh.2021.2328

نجاشی، احمدبن علی، الرجال، تحقیق: محمدجواد نائینی، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۸ق.
نریمانسی، زهره، شناخت و بررسی مکاتب حدیثی شیعه (بغداد و ری) تا پایان قرن پنجم هجری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه قم، ۱۳۸۴ش.

نیومن، اندرو جی، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی، ترجمه: مهدی طالبی و محمدرضا امین و حسن شکرالهی، قم، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶ش.